

**„CSINÁLJUNK ERDÉLYBŐL
EGY KIS HOLLANDIÁT”**

BETHLEN MIHÁLY ÚTINAPLÓJA

Képzületére bízván magát, kétszeresen – időben és térben – is utazik Bethlen Mihály útifeljegyzéseinek¹ olvasója. Utazik, mert a szerző legfőbb tanítómesterével, Descartes-tal szólva: „ha a régi századok embe-reivel társalgunk, ez majdnem olyan, mintha utaznánk.”² S utazik, mert ezúttal olyan író mellé szegődött útitársul, aki azt hozza a kései olvasó tudomására, mit látott-hallott, tapasztalt a 17–18. század fordulóján, amikor is tanulási vágytól fűtve bebarangolta Európát.

Ki is e képzeletbeli utazás vezérlő kalauza, ki vállalkozik arra, hogy immár három évszázados kéziratának soraival visszavezesse autósztádáiról a 20. századi elmét a 17. század göröngyös kocsútjaira? Literátor család leszármazottja: a 17. századi Erdély történelmét megörökítő Bethlen János unokája, legnagyobb önéletírónk, az erdélyi kancellár Bethlen Miklós fia: Bethlen Mihály. Nevét egyetlen fennmaradt írásos emléke, a kor- és művelődéstörténeti adatokban hallatlanul gazdag útinaplója révén tette emlékezetre méltóvá.

Az útinaplóírást megelőző éveiről alig-alig rendelkezünk életrajzi adattal. Amit tudunk, azt javarészt az apa önéletírásából merítjük. Már születéséhez anekdota fűződik. A nagy ijedségé. A család az elsőszülött fiút – a legfőbb örököst, a név továbbvivőjét – várva várja. Bethlen Miklós éppen a radnóti országgyűlésen ülészik 1673-ban, mikor levelet kap feleségétől. „Születése után harmadnappal a feleségem maga és gyermekéről írván, és tudakozván akkor, hogy mikor mégyek haza, szintén akkor érkezett a levéllel a szolgálám, mikor fenn a palotán a voksolás volt. Hogy ötet az ajtónálló bé nem bocsátotta, azt hazudja: Az asszony halálán vagyon, bocsáss bé az úrhoz; ezzel a hírrel az ajtónálló bójöve s nekem megsúgá. Felette megháborodám...” – számol be érzelmeiről, de legnagyobb öröme hamarosan kiderül, hogy a szolgálta csak az ajándék reményében keltette a rémhírt.³

A gyermek Bethlen Mihályt – vagy ahogyan a családban hívták: Mihókot – idejekorán tanulásra fogták. Eleinte otthonában, Bethlen-szentmiklóson tanította őt Samarjai Péter (a szépírásra), Tőke-Vásárhelyi István és Falfalusi József. Iskolaéveit feltehetőleg Erdély ez idő tájt leghíresebb iskolájában, az enyedi kollégiumban töltötte, amelynek

Bethlen Miklós is egyik kurátora volt. Iskolai tanulásáról – neve nem szerepel a kollégium beiratkozott diákjai között – azonban eddig csak közvetett bizonyítékok vannak: Bethlen Miklósné halvány levélbeli utalása, valamint az útinapló levélkatalogusában azok a feljegyzések, amelyek az enyedi professzoroknak írt levelekről adnak számot.⁴ A fiatal erdélyi főúr életének legvilágosabban elénk táruló szakasza az az alig négy év, amelyet tanulmányai kiegészítése és betetőzése végett külföldön töltött, s „bujdosásának” eseményeit peregrinációs naplójában az utókorra hagyományozta.

Hazatérte után apja közvetlen segítsége lesz a birtok igazgatásában, de aktív politikai tényező, aminek Bethlen Miklós látni szeretne volna, soha nem válik belőle. Hamarosan megnősül, Rákóczi majdani bizalmi emberének, Vay Ádámnak lányát, Erzsébetet veszi feleségül. Apjának – lemondása révén – sikerül számára biztosítani Máramaros főispánságát és Huszt főkapitányi tisztét 1702-ben. A szabadságharc eseményei minden bizonnyal meggátolták e tisztei gyakorlásában, a történések elől Brassóba húzódik, s 1706-ban már halálának hírért jegyezheti fel az ugyancsak Brassóban élő krónikás, Cserei Mihály: „Gróff Bethlen Mihály, Miklós fia itt Brassóban meghala, a testét kivivék Zabolára, s ott temeték el; nem az apja esze vala nála, örökké ivutt, már az elméje is megtébolyodott vala a sok borital miatt.”⁵ De talán nemcsak a mértéktelen italozás volt az oka, hanem fiziológiai alapja is lehetett „megtébolyodásának”. Bethlen papja azzal vigasztalta szebeni rabságában Bethlen Miklóst, „jobb volt, hogy az Isten kivőtte a világból, mert micsoda nyomorék nyavalyatorós volt”. Csekély vigasz lehetett, hisz amikor Bethlen Miklós feleségétől megtudta a halálhírt, „csak elholt belé és sokáig semmit nem mondhatott, hogy egyetlen reményét, háza oszlopát – ahogy *Imádságoskönyvében* Bethlen Mihályt nevezte – elvesztette.”⁶ Súlyos betegségének is szerepet kellett játszania abban, hogy az útinaplójában oly éles szemű megfigyelőnek bizonyuló, az átlagnál tanultabb, kiműveltebb, világot látott fiatalember hazatérte után rövidesen visszavonuljon, eltűnjön a politikai színtérről. S tegyük még hozzá, hogy a kancellár fiaként tette ezt, aki előtt a társadalmi érvényesülés kapuja szélesre volt tárva. De hogy a korabeli népbetegség, az alkohol az ő pályafutásában különösképpen gátló tényező volt, arra maga Bethlen Miklós utal egy későbbi levelében, melyben második feleségét, Rhédey Júliát oktatja, hogyan próbálja kisebbik fiát, Józsefet távol tartani a boritaltól: „Kérlek, oda haza is Józsefet szoktasd Serre, Kafera, most külön azért kültem neki egy Süveg Nádmézet, az Istenért kérek, végy Kafet neki, szoktasd rá, inkább magad is igyál, kelletlen is, bizony félek, egy részeseges rossz Ember leszen, és csakhamar Bethlen Mihály és több részeseges bátyai után megyen, mert a Bethleneket bizony mind a bor öli meg.”⁷

Bethlen Mihály 33 éves volt halálakor, s hírnevét nem tettei őrzik, hanem írásos emlékműve.

Bethlen Mihály műve nem áll minden előzmény nélkül irodalmunkban: a kor divatos műfajának ekkorra jelentős hagyománya alakul ki. A külföldi egyetemjárás, a tanulmányutak megszorodásával együtt jár a naplók-beszámolók sűrűsödése – jóllehet ma már csak néhányukat ismerjük. Az útinapló vagy a híres emberek bejegyzéseit, bölcsességeit őriző album minden valamirevaló diák tarisznyájában ott lapult. Hegycsúcsként emelkedik ki közülük Szepsi Csombor Márton *Europica Varietasa* és Szenci Molnár Albert *Naplója*.⁸ Mégsem közvetlenül ezek hatása alatt születik Bethlen Mihály útinaplója. Inspiráló mintája feltehetőleg magának Bethlen Miklósnak útleírása lehetett – melynek létéről az önéletrésből értesülhetünk, hollétéről azonban nincs tudomásunk –; ez a tény önmagában is emeli a fiú naplójának információs értékét. Ha mégis rokonítani akarnánk Bethlen Mihály vállalkozását, akkor mind Csombor, mind a zsolttáros Molnár Albert műve csak távoli rokonként jöhet szóba. A század végén már csak Bethlen mérhető hozzájuk, de művének célja és jellege más. Ezt a jelleget keresve Vizaknai Briccius György feljegyzéseihez kell fordulnunk: ugyanazon évekről, közös élményekről, tapasztalatokról számol be; szintén *pro memoria*, az írói megformálás minden igénye nélkül, mégis azonos hangulatot árasztva és keltve.⁹

Bethlen Mihály példa nélkül állóan hatalmas európai körútján jól megfigyelhető az atyai program és szándék. Fiával megismélteti – kibővítve! – azt az utat, amit vele járatott végig a történetíró Bethlen János – és egyben a sajátjához hasonló, korszerű, európai szintű műveltséget próbál vele szereztetni. Ezért vág útnak az ifjú Bethlen 1691-ben Bécsen és Boroszlón keresztül, hogy eljusson a század kiemelkedő tudományos rangú protestáns német és holland egyetemeire; ezért járja be – frankfurti és franekeri tanulmányai befejeztével – Németországon és Hollandián kívül Svédországot, Dániát, Angliát, Belgiumot, Svájcot, Olaszországot, Ausztriát és Lengyelországot. Hogy a rendszeres, szervezett egyetemi tanulás mellett világot látva ismerkedjék meg kora valóságával. Lásson népeket és életformákat, járjon szárazföldön és üljön tengerre; szálljon magányos vendégfogadókbá, egyen zabkenyeret és tanuljon illemt, aulikus modort királyi udvarokban. Hogy a nagy hatású újsztoikus filozófus, Justus Lipsius utazási előírásai értelmében a bölcs tanítók, könyvek és a felkeresendő híres emberek hármasságának jegyében okuljon, gyönyörködjék és nevelődjék a peregrinus.¹⁰ Találkozzék századának legérdemesebb – vagy annak hitt – alakjaival, tudományos-politikai-művészeti életének kiválóságaival, s élményekben meggazdagulva, erkölcsiben finomodva, kiművelődve térjen meg Erdélybe, annak felvirágoztatására. S nem tévedett Bethlen Miklós: ez az iskolapadon kívüli tanulás – a napló a bizonyosság reá – talán még a könyvközpontú akadémiajárásnál is gyümölcsözőbb volt. A naplóban csupán jelzésszerűen megörökített találkozásai pedig az utókor számára,

ha mégoly egyedülállóan is, de azt tanúsíthatják, hogy Magyarország és Erdély – utazói, peregrinusai révén – kontaktusban tudott maradni Európával. A legfrissebb tudományos vívmányok, eredmények, technikai újdonságok híre talán nem olyan nagy fáziskéséssel jutott a kontinens e szögletébe, mint azt ma hajlamosak vagyunk hinni. Éppen Bethlen Mihály példája sugallhatja, milyen nagy volt irányukban még a laikus érdeklődés is.

Nem lehet itt feladatunk az útvonal főbb állomásainak jellemzése és értékelése – megtette azt a naplóíró maga. Fel kell viszont a figyelmet hívni sajátos, a kultúra számos területén megmutatkozó jelentőségére, amely mintegy a századvég kisenciklopédiájává teszi a művet. Úgy, hogy ugyanakkor nemzetközi kapcsolataink ez ideig feltáratlan területeire nyit ablakot.

A napló egyik legfőbb érdeme abban rejlik, hogy egyetlen korabeli párból sem tárul elénk ily fokú, már-már szociografikus teljességgel a külföldet járó magyar deák élete-életformája. (Tegyük hozzá, írója anyagi körülményei folytán az átlagos peregrinusénál jobb viszonyokat tükröz!) Utazási körülményeiről, hétköznapjairól, tanáraitól, tanulmányairól-olvasmányairól ilyen részletes beszámólót senki sem ad. Olvasmányjegyzékéből kikövetkeztethető az egyetemek szellemi légköre és színvonala. Olyan iskolatörténeti adalékokat szolgáltat számunkra (diáknévsor, pedagógusok), amelyeket jórészt csak tőle és általa tudunk. Hasonlóan fontosak a könyvtári és könyvészeti adatai – különösképpen a hungarikák külföldi előfordulásairól. (Például Pázmány, Dávid Ferenc, Méliusz Juhász Péter kötetei a stockholmi könyvtárban. Melyek – ma már tudjuk – a jelentős európai tudóskapcsolatokkal rendelkező humanista pécsi püspök, Dudith András bibliotékájából jutottak oda.) Történészek, művészettörténészek elemzésére kínálkozik az a hatalmas mennyiségű műtárgyi vonatkozás, amelytől a napló valósággal hemzseg. Történészek és a természettudományok historiográfiájával foglalkozó szakemberek feladata lesz még felbecsülni Bethlen Mihály helyét és szerepét a korai felvilágosodás folyamatában. Annyit máris leszögezhetünk, hogy a századvég Erdélyére jellemző társadalmi okokat kell látnunk abban a nyitottságban, amellyel a karteziánus neveltetésű fiatalember kora orvostudományi, botanikai, fizikai, csillagászati látnivalóihoz közeledik. Kevés korabeli világjáró magyarunkról tudjuk, hogy ellátogatott a greenwichi obszervatóriumba, mely „igen jeles observatorium, szép prospectusú, benne vandak szép mesterséges nagy órák, perspektívák, mellyiknek edgyikén a Napot nézzük, item quadransok, kikhez hasonlót eddig nem láttam”. (99.) Ugyanakkor izgatta a mikrokozmosz is, mert mikroszkópon keresztül ismerkedik növényi és állati testrészekkel. Veszi a fáradságot és felkeresi Huygenst, aki „mint emberséges ember, megmutatja azt az automatomot, mely esztendő által a planéták forgását mind in praesenti, mind a jövendő s mind az elmúlt eszten-

dőkben nap, óra számát ~~meghatározza~~ a cursus. Mutogatva ~~magát~~ a légynek a szárnyát nézzük és fejét is ~~idéz~~ idézet mögé ne képzeljük oda a teljes ~~magyar nyelv~~ művéből az ingaóra és a rugós órák feltalálását, a tökéletesítését, a fény hullámelméletének, a kettős ~~rázatát~~ rázatát – amely még ha ily kezdetleges formában is ~~naplója~~ naplója őrizi, de eljuthatott Erdélybe. Miként a svéd és dán ~~eredményei~~ eredményei is.

Nem élt volna Bethlen Mihály a felvilágosodás előestéjén, ha csak a tudományos ismeretek tárháza lenne naplója. Éppen ekkora fontosságot tulajdonít az áltudományok, babonák misztikumának. A furcsaságok, „raritások”, az emberi butaság és hiszékenységgel egzotikumának is hitelt ad. Legtöbbször kritika nélkül. Ám lehet-e elképedni azon, ha csodálatlan adózva feljegyzzi az „egy hassal” 365 gyermeket szülő anya történetét, amikor ugyanez az eset – ugyanilyen komolysággal – teret kap Apáczai Csere *Magyar Encyclopaediájában* is. Az „ekkédig megtörtént dolgok” között jegyzi fel: „1276. Egy főasszony Hollandiában egyszersmind 365 gyermeket szül.”¹¹ (47.)

Régi magyar utazóinkat gyakran érte a vád: érzéketlenül mennek el a koruk külső kiválóságai mellett; feljegyzéseikben semmi nyom nem árulkodik saját jelenük irodalmi-művészeti értékeinek felismeréséről, az azokkal vagy alkotóikkal történő találkozás reveláló hatásáról. Ízlésük határa legfeljebb az antik kultúra emlékeinek és műveinek befogadásáig, dicsőítéséig terjed. Nos, Bethlen Mihály ez alól is kivétel. Bár megjegyzései korántsem tanúskodnak pallérozott ízlésről, fejlett esztétikai érzékről, jelentékeny képzőművészeti vagy irodalmi ismeretekről, mégis – naivításában is – példátlan érzékenységgel reagál kora építészeti és festészeti műalkotásaira, például az akkoriban épült Montague-ház, vagy honfitársa, Bogdányi Jakab festményeire. (S bár név szerint nem emel ki senkit, megigézve áll az olasz reneszánsz művei előtt is.) A svédországi fejezet pedig azért unikum a magyar régiség szövegei között, mert abban külföldi verselőkéről is említést tesz – még ha kuriózum formájában is. S amit eddig annyira hiányoltak: arra a kortárs külföldi irodalom jelentős figurájával, a négykötetes *Atland és Manhem* szerzőjével, Olaf Rudbeckkel való találkozása a példa. Bár nála is a régiségekre és a ritkaságokra kíváncsi, érdemesnek tartja róla azt is megemlíteni, hogy a svéd történelem inspirálta művészetét.

Számunkra, magyarok számára különösen fontos még a napló angliai fejezete. Nem csupán azért emelkedik fölébe az eddig legtöbbet adó Szepsi Csombor-féle leírásnak, mert neve és valamelyes nyelvismerte miatt jobban benne élhetett az ottani közélet eseményeiben, mint elődje. Nem is csupán azért, mert mindent személyes élmény, benyomás alapján ír meg, s nem másodkézből, útikönyvekből merítve mondandóját.

Információinak fontossága, újdonságértéke akkor tűnik ki igazán és válik nélkülözhetetlenné, amikor az ott élő és dolgozó, az angol szellemi életben tevékenyen részt vállaló magyar értelmiségi csoport létezéséről továbbít jelzéseket. Londonban találkozik azzal az antitrinitárius elveket valló, európai hatósugarú körben működő irodalomszervező nyomdász Frank Ádámmal, aki még Bethlen Miklós tanuló társa volt, majd pedig Tótfalusiival állt kapcsolatban. Többször ebédel Bogdányi Jakab festőnél, akinek virág- és madárcsendéleteit az angol udvari körök kedvelték. Sylvanus, azaz az orvosdoktori képzettségű Szilágyi György iskolai szükségleteket kielégítő könyvek írásával és kiadásával klasszikus filológusként tette híressé nevét. Tolnai Mihály – aki láthatólag Bethlen legközelebbi ismerőse és angliai patrónusa – sorsának felderítése további kutatásra vár.¹²

A diáriumot olvasgatva, ha nem kerekedik is tökéletesre a Bethlen Mihály-portré, legalább képet kapunk személyiségéről, egyéni érdeklődéséről. Korának gyermeke ő is: falja, amit a fegyvertárak, a ritkaságházak, csodabogarak kuriózumgyűjteményeinek tárlói felkínálnak számára. Szellemi fölénye legfeljebb a „pápista” relikviák, ereklyék, szentek földi maradványainak, s azok csodatételeinek ironikus megjegyzésekkel fűszerezett leírásokor jut érvényre – amit azonban nem szabad többre értékelnünk a protestáns állásfoglalás racionalizmusánál. Érdeklődése fokozottan tetten érhető, amikor az egyes országok államberendezkedésének, az egyházi-vallási szervezet működésének megfigyelésére irányul. Ha néprajzi tárgyú különlegességre bukkan – például a londoni tejárus asszonyok tánca –, azonnal lejegyzésre érdemesíti. Valószínűleg apja – a bethlenszentmiklósi kastély tervezője és építetője – vonzalmát örököelve tekint megkülönböztető kíváncsisággal az építészeti alkotásokra: kastélyok, várak, templomok, szökőkutak formai megoldásai, pompája gyakran serkenti munkára tollát. Feltűnő viszont, hogy tájkép nélküli tájakon utazik majd fél évtizeden át. A természeti szép iránt érzéketlen, vele szemben mindig a mesterségeset – különösképpen fogékony a kertek látványosságai iránt –, az emberi alkotás nagyságát dicsőíti.

Bethlen Mihálynak sem szépírói ambíciói nem voltak, sem a tudós geográfusok földrajzi-történeti adatokat zsúfoló hajlamát nem örökölte. Naplója esztétikai érték mérővel nem mérhető, számunkra elsősorban dokumentum jellege, információi miatt fontos. „Egy időben valószínűtlenül távoli világból küld fényjeleket a közvetlen szemtanú, megfigyelő, átélő realizmusának nyers hitelességével.”¹³

Ez a „nyers hitelesség”, amellyel az adatok gazdag tárházát oly egyszerűen, hivalkodás nélkül kezeli, de amelynek révén odavetett félmondattai mögött fölsejlik a leáldozó 17. század Európájának pannója és panoptikuma, ez a Bethlen Mihály-i mű legfőbb érdeme az utókor előtt.

Bethlen Európa-élményéről, az útinaplóban csupán nyomokban megőrződött találkozások lefolyásáról, beszélgetések témájáról, a partnerek

egyéniségéről részletekbe menő leírásokkal és a Bethlen család E levelek – főleg az apával folytatott levélváltás – áttekintésével mintegy függeléként tartalmazza.¹⁴ Sajnos e beszámolóval a napló sem került elő, pedig tartalmi szempontból a napló szerkesztésének megvalósítói lennének.

A napló kézírata Bethlen Mihály saját kezétől származik. A laza mondatszerkesztés, az íráskép, a javítások, a típushibák arra utalnak, hogy az események azonnali, útközben rögződött lejegyzését, fogalmazványt olvasunk; bár a szöveg utólagos gondozásának jelei is felismerhetők. Máramaros vármegye főispáni széke üres volt akkoriban, amikor az ifjú Bethlenék, a hosszú peregrinációra kiindulván, a megyén átvonultak. A naplóíró még nem, de a mű olvasója már tudta, s így kerülhetett be a szövegbe: „Máramaros vármegye, kinek nem volt akkor főispánnya, hanem azután adta a Császár öfelsége Apám Urannak.” Bethlen Miklós 1692-ben foglalta el a szóban forgó tisztséget. Mihály a naplót hazatérte után és 1702 előtt javította, ugyanis az évben már ő volt Máramaros főispánja.

JEGYZETEK

- 1 BETHLEN Mihály *Útinaplója (1691–1695)*, sajtó alá rend. és utószó JANKOVICS József, Bp., 1981.
- 2 DESCARTES, *A módszerrel*, bevezetővel és magyarázatokkal ellátta TAMÁS Gáspár Miklós, Bukarest, 1977, 51.
- 3 BETHLEN Miklós *Önéletírása*, sajtó alá rend. V. WINDISCH Éva, bev. TOLNAI Gábor, Bp., 1955, I, 262.
- 4 A katalógus kiadva: JANKOVICS József, *Bethlen Miklósról vonatkozó adatok Bethlen Mihály útinaplójában*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1971, 341–349.
- 5 NAGYAJTAI CSEREI Mihály *Históriája*, kiadja EMICH Gusztáv, Pest, 1852, 372. hasáb.
- 6 WESSELÉNYI István *Naplója*, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottságának Másolatgyűjteménye, 48–52. (Esze Tamás szíves közlése alapján.) Kiadva: WESSELÉNYI István, *Sanyarú világ, Napló 1703–1708*, közlése MAGYARI András, Bukarest, 1983–1985, II, 38–39.
- 7 GÉBER Antal, *Gróf Bethlen Miklós bécsi fogságáról*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1905, 162.
- 8 Kiadva: SZEPSI CSOMBOR Márton *Összes művei*, sajtó alá rend. KOVÁCS Sándor Iván és KULCSÁR Péter, Bp., 1968, illetve: SZENCI MOLNÁR Albert *Válogatott művei*, sajtó alá rend. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., 1976.
- 9 VIZAKNAI BRICCIUS György *Naplója* in *Történeti emlékek a magyar nép közséگی és magánéletéből*, 2, kiad. SZABÓ Károly és SZILÁGYI Sándor, Pest, 1860.
- 10 Vö. KOVÁCS Sándor Iván, *Pannóniából Európába*, Bp., 1975, 74.
- 11 APÁCZAI CSERE János, *Magyar Encyclopaedia*, sajtó alá rend. és bevezetővel ellátta SZIGETI József, Bukarest, 1977, 373.

- 12 Vö. HERPEI János, *Művelődési törekvések a század második felében, H. J. cikkei*, szerk. KESERÚ Bálint, Bp.–Szeged, 1971., 439–440 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 3).
- 13 VERESS Dániel jellemzi e szavakkal Bethlen Mihály naplóját a sepsiszentgyörgyi Megyei Tükör 1971. nov. 14-i számában.
- 14 Lásd a 3. számú jegyzetet.
- 15 Bethlen Mihály útinaplója ma az Országos Széchényi Könyvtár Kézirat-tárában található. Jelzete: Oct. Hung. 1261.